

IOANA CRISTEA DRĂGULIN

*Crearea statului italian
în viziunea
lui Antonio Gramsci*

Prefață de Angelo Chielli

Cuprins

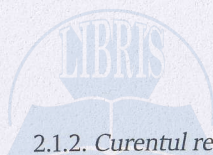
Forja gramsciană (<i>Angelo Chielli</i>)	9
Premisă	17

Capitolul 1

1.1. Analiza istorică a fenomenului risorgimental	19
1.1.1. Problema unificării Italiei	23
1.1.2. Definirea conceptului	26
1.2. Rolul actorilor politici și sociali	30
1.2.1. Democrații	31
1.2.1.1. Radicalii	35
1.2.1.2. Expediția celor 1 000	36
1.2.2. Moderații	39
1.3. Chestiunea meridională ca temă fundamentală a Risorgimento-ului italian	46
1.3.1. Lipsa revoluției meridionale. Imaginea spațiului meridional și a meridionalului în imaginarul colectiv al elitelor piemonteze	46
1.3.2. Chestiunea meridională în viziunea stângii reprezentate de Antonio Gramsci, Gaetano Salvemini și Guido Dorso	49
1.4. Concluzii	58

Capitolul 2

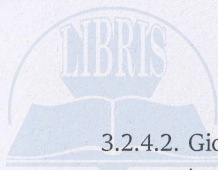
2.1. Interpretări ale fenomenului risorgimental	63
2.1.1. Curentul neoguelfist	63
2.1.1.1. Interpretările autorilor minori neoguelfi	67

2.1.2. Curentul reformist, federalist și republican	69
2.1.3. Istoricisții	72
2.2. Liberalii	77
2.2.1. Interpretările liberalilor din perioada postbelică	79
2.2.2. Liberalii moderați	82
2.3. Catolicii și Risorgimento	92
2.3.1. Catolicii liberali	92
2.3.2. Catolicii intransigenți	99
2.4. Primii socialiști	101
2.5. Antonio Gramsci și Risorgimento	102
2.6. Concluzii	115

Capitolul 3

3.1. Hegemonia	120
3.1.1. Conceptul de hegemonie – între dictatură și democrație	122
3.1.2. Hegemonia ca direcție politică și culturală	127
3.1.3. Anii '60: hegemonia și aparatul hegemonic	129
3.1.4. Anii '70. Hegemonia și democrația	131
3.1.5. Anii '80. Hegemonia și prestigiul	132
3.1.6. Hegemonie, iacobini și iacobinism	137
3.1.7. Hegemonia și intelectualii	145
3.1.8. Concluzii	159
3.2. Transformismul	166
3.2.1. Recursul istoric	171
3.2.2. Originea termenului	175
3.2.3. Caracterizări, opinii, abordări	175
3.2.4. Prima formă de exprimare a transformismului: il connubio	181
3.2.4.1. Vârsta transformismului. Agostino Depretis și Giovanni Giolitti	191

3.2.4.2. Giovanni Giolitti. Apogeul fenomenului transformist	200
3.2.5. <i>Concluzii</i>	210
3.3. Revoluție pasivă, revoluție fără revoluție, fascismul ca formă a revoluției pasive.....	215
3.3.1. <i>Interpretarea conceptului revoluție la Vincenzo Cuoco</i>	216
3.3.2. <i>Interpretări ale categoriei revoluție pasivă și ale conceptului revoluție fără revoluție</i>	218
3.3.3. <i>Raportul dintre revoluția pasivă, hegemonie și transformism</i>	231
3.3.4. <i>Revoluția pasivă și fascismul</i>	238
3.3.4.1. <i>Interpretări ale fascismului</i>	239
3.3.4.2. <i>Fascismul în viziunea lui Antonio Gramsci</i>	246
3.3.4.3. <i>Fascismul ca „formă” a revoluției pasive</i>	251
3.3.5. <i>Concluzii</i>	259
Concluzii finale	263
Bibliografie	273

Forja gramsciană

Angelo Chielli

Caietele din închisoare scrise de Antonio Gramsci au fost publicate pentru prima dată în anul 1948¹, într-o serie de șase volume, la Editura Einaudi din Torino. Această ediție a cunoscut lumina tiparului la inițiativa lui Palmiro Togliatti², care avea pe atunci funcția de secretar al Partidului Comunist din Italia, fiind ajutat în activitățile sale de Felice Platone. Fiecare volum a grupat, în funcție de temă, notele scrise de gânditorul sard în perioada petrecută în închisoare. Inițiativa publicării acestor volume de către Togliatti a fost considerată ca având un caracter cultural extraordinar. În această cheie de lectură se înțelege faptul că secretarul Partidului Comunist din Italia a preferat să publice textele în volume editate de o prestigioasă editură, cu impact național, și nu în cadrul editurii partidului.

A trebuit să se aștepte până în anul 1975 pentru ca ediția critică a *Caietelor* să vadă lumina tiparului, sub îngrijirea lui Valentino Gerratana. Acesta a abandonat criteriul tematic adoptat de Togliatti, preferându-l pe cel care este mai corect din punct de vedere filologic, și anume cel cronologic, chiar dacă această normă a implicat majore dificultăți, deoarece de multe ori a fost dificilă identificarea corectă a datelor din paragrafele ce compun lucrarea.

Caietul dedicat *Risorgimento*-ului este cel cu numărul 9 (*Note asupra Risorgimento-ului italian*)³, însă, în afară de acesta, trebuie

1. Ediția publicată de Einaudi în anul 1948 era alcătuită din șase volume: *Materialismul istoric și filosofia lui Benedetto Croce, Intelectualii și organizarea culturii, Risorgimento, Note despre Machiavelli asupra politicii statului modern, Literatura și viața națională, Trecut și prezent*.
2. Vezi Daniele, 2005.
3. Asupra temei risorgimentale la Gramsci, recomand: E. Ragionieri, „Il Risorgimento di Antonio Gramsci”, *Il Nuovo Corriere*, 24 aprilie 1949 (republicat în E. Ragionieri, *Storiografia in cammino*, Editori Riuniti, Roma, 1987, pp. 21-26); G. Manacorda, „Gramsci: Il Risorgimento”, *Società*, nr. 2, 1949, pp. 308-315 (republicat în G. Manacorda, *Storiografia e socialismo. Saggi e note critiche*,

(*L'età del Risorgimento*, 1925), Gioacchino Volpe (*Italia Moderna 1815-1898*, 1934) și, desigur, Benedetto Croce (*La Storia d'Italia*, 1928). După încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, lucrările lui Antonio Gramsci au adus în discuție actorii și modalitățile prin care aceștia și-au imaginat crearea statului național.

Din punctul de vedere al „drumului” pe care regimurile politice premoderne sau moderne trebuiau să-l urmeze, nu au fost dubii. Problema fundamentală pe care actorii politici ai vremurilor au adus-o a fost modul în care să se realizeze procesul de modernizare.

Putem considera că „înapoierea” evidentă în care anumite teritorii ale statului italian se regăseau în raport cu modelul ideal al statului modern a fost o realitate istorică specifică întregului spațiu mediteranean. După ce, timp de milenii, acesta a fost spațiul cultural și civilizațional al Europei și a reprezentat modelul de referință al marilor state teritoriale europene, descoperirea noilor teritorii de dincolo de mările și oceanele cunoscute a creat un dezechilibru major. Mai mult, acest dezechilibru s-a accentuat odată cu „închiderea” rutelor comerciale istorice maritime dinspre Occident către Orient, odată cu expansiunea turcilor în Europa și cucerirea Constantinopolului (1453). Putem afirma fără să greșim că evoluțiile geopolitice au avut un rol deosebit de important în transferul centrului de greutate dinspre Mediterana către Europa de Vest.

Această schimbare s-a observat foarte bine în cazul Italiei, unde diferitele entități teritoriale au început să decadă din punct de vedere economic și politic începând cu secolul al XVI-lea, ceea ce a creat o stare de autarhie internă, ce a fost dublată de o presiune externă tot mai mare, venită din partea marilor puteri europene ale timpului. Acestea au reprezentat două dintre cauzele importante ce au îngreunat identificarea unei identități naționale începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

La nivel european, începând cu secolul al XVII-lea și continuând cu secolul al XVIII-lea, s-a observat că existau țări ce se aflau într-un stadiu accelerat de modernizare, în timp ce alte state, printre care se regăsea și spațiul italian, păreau blocate într-un model civilizațional de tip patriarhal-agricol. Pe fondul acestor experiențe civilizaționale diferite, au apărut abordări de tip mental care au influențat spațiul de gândire european. Alături de aceste realități ce țin de evoluția societății europene, în general, s-au adăugat cele de tip geopolitic. Mental, deoarece, odată cu marile descoperiri geografice, a avut loc

mutarea centrului economic dinspre spațiul italian și mediteranean către Mediterana și Pacific. Noile realități au condus la apariția unor mutații la nivelul concepțiilor despre lume și viață ce au permis dezvoltarea burgheziei și a elementelor de piață de tip burghez¹.

Aceste transformări au avut loc în condițiile în care spațiul mediteranean intrase de mai multe secole într-un proces accelerat de decădere. Cu toate acestea, nu a existat o reacție la acest fenomen. Respectiva stare de pasivitate poate fi explicată prin existența unei culturi milenare clasice, care a respins de facto toate valorile și practicile burgheze.

„Superioritatea” modului de viață al unei societăți de tip patriarhal înlătura sentimentele egoiste și spiritul practic, elemente caracteristice unei mentalități burgheze ce pune banul și profitul într-o poziție importantă. În acest plan, pentru menținerea unor valori tradiționale, influența catolicismului a fost importantă. În spațiul european, diferențele au apărut odată cu marea schismă religioasă cunoscută sub numele de „Reformă” (ce s-a declanșat odată cu publicarea la Wittenberg a celor 95 de teze, intitulate *Disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum*, de către Martin Luther, în 1517) și au condus la constituirea unui spațiu dinamic în țările protestante, ce au devenit mult mai deschise liberului schimb și acumulărilor de capital.

Max Weber a identificat foarte bine aceste diferențe la nivelul valorilor de referință, între etica protestantă și cea catolică. În timp, explicația teoriei weberiene a genezei capitalismului ca rezultat al apariției eticii protestante ce a împăcat principiile dogmei creștine cu acumulările de bogăție a fost acceptată de istoriografia mondială. Concluzia autorului a fost că etica protestantă a influențat pozitiv apariția și dezvoltarea capitalismului, iar toate aceste valori au fost cele care au permis mai târziu apariția Iluminismului (Weber, 2007).

Revenind la Braudel, putem considera că Marea Mediterană s-a definit în timp ca obiect plural. Istoria spațiului mediteranean a fost dată de varietatea de forme umane, societăți și culturi care au produs de-a lungul timpului fizionomii istorice ce reprezintă „caracterul morfologic fondator al spațiului” (Migliorini, 2013, p. 11). Pornind de la această realitate, putem identifica dificultatea majoră a interconectării Europei și Mediteranei. Prima dintre acestea s-a construit conform paradigmei temporale, pe când cealaltă a înclinat

1. Pentru expunerea completă a teoriei, vezi Braudel, 1985/1986.

mai degrabă către suprapuneri temporale. Așa cum a arătat și Weber, nașterea Europei moderne a însemnat o separare de Mediterana, văzută ca o sumă de valori ce își au originea și legitimitatea în perioada Antichității. Iar această separare, arată Migliorini, a fost necesară și obligatorie pentru a putea să se dezvolte o istorie în care reforma religioasă, statul postfeudal, civilizația noilor lumi, deschiderea către sentimentul naționalității au creat premisele nașterii modernității. Fondat pe principii pozitiviste, noul model al națiunilor a creat un sistem al ierarhiilor în care „tot ceea ce vine după (...) este în mod necesar mai bun decât ceea ce a fost anterior”. Se dezvoltă astfel, pe baza acestui principiu fondator, o antinomie progres/înapoiere ce are ca punct de referință un model conceptual pur (Migliorini, 2013, pp. 5-6). Italia pare cazul clasic în care diferențele dintre modelul pur și realitatea practică s-au datorat invaziilor străine, dinastiilor impuse din exterior de-a lungul timpului ce au fost înlăturate și reînstituate și luptelor dintre bogați și săraci, dintre burghezie și proletariat (*ibidem*, p. 6).

Aceasta ar fi, în cheie braudeliană și weberiană, formula explicativă a întârzierii unificării teritoriale în spațiul peninsular, menținerea unei mentalități la nivel social ce a rupt spațiul italian de marile valori burgheze care au creat statul modern. Mai mult, apariția statului național nu a fost opera existenței unei mentalități majoritare, cât mai ales rodul unor idealuri romantice, idealiste, ce s-au suprapus cu interesele unor grupuri burgheze. Astfel, pe întreaga perioadă risorgimentală, se observă această ambivalență între nou și vechi, între revoluționar și retrograd, între acțiune și reacțiune. Existența unor diferențe majore de mentalitate la nivelul corpului politic italian a impus menținerea unui statu-quo ce a blocat desfășurarea unor activități revoluționare. Acest blocaj reciproc a creat condițiile și cadrul unui model de guvernare de tip transformist în perioada risorgimentală (Bollati, 1983, p. 77).

Partea pozitivă a acestui proces se manifestă atunci când introducerea unei uniformizări dată de modelul pur, ce conduce la apariția unor ierarhizări, este un eșec istoric pentru multe dintre națiunile europene. Atunci, acesta se transformă, folosind sensul pe care Edgar Quinet l-a dat condiției istorice a raportului dintre Europa și Mediterana, într-un factor de diversitate. În această cheie interpretativă, pluralitatea experiențelor istorice ale națiunilor europene care au condus în mod inexorabil la apariția unor stadii diferite de modernitate trece de la categoria ierarhizărilor la aceea a diversităților.

În acest mod, nu se mai poate raționa în termeni de „întârziere”, „înapoiere” și „defazare”, ci de complementaritate de tip cultural, ce îmbogățește universul civilizațional de tip occidental european prin recuperarea moștenirii spațiului mediteranean.

1.1.1. Problema unificării Italiei

Studierea bibliografiei de specialitate axate pe tema unificării Italiei a relevat că istoria a fost interpretată în mod diferit de către istorici, biografi, filosofi sau gânditori politici. Însă elementul comun al acestor versiuni este dat de o istorie evenimentțială care nu a fost contestată.

După izbucnirea și desfășurarea Revoluției Franceze de la 1789, au pătruns în Europa ideile și principiile publicate în *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului* (26 august 1789). Acțiunile armatelor napoleoniene și ale guvernelor impuse de acestea în Italia au permis difuzarea ideilor la nivelul elitelor. Înfrângerea lui Napoleon Bonaparte (Waterloo, 20 noiembrie 1815) și căderea Imperiului Francez nu au adus cu sine invalidarea ideilor promovate de Revoluția Franceză. Între 1814, anul revenirii regimurilor conservatoare odată cu reinstaurarea Dinastiei de Bourbon în Franța, crearea „Sfintei Alianțe” (26 septembrie 1815), și anul 1848, când se va declanșa o nouă revoluție, de data aceasta a națiunilor, în care s-a trecut la alt stadiu al societății burgheze, de la nivelul revendicărilor de tip individual la acela de tip comunitar, a existat o perioadă de gestație, de pregătire în care spațiul deosebit de fărâmițat al Italiei a început să se familiarizeze cu ideea unei națiuni unice. Să nu uităm că, după căderea Imperiului Roman de Apus (476), pe întreaga perioadă istorică ce a trecut până la apariția statului italian, peninsula a fost divizată din punct de vedere teritorial și politic. Din acest motiv, Revoluția de la 1848 a fost fundamentală pentru istoria națională a Italiei. A fost momentul în care ideologiile naționaliste au început să pătrundă în conștiința elitelor peninsulare de la sud la nord, creând premisele realizării unui obiectiv comun: crearea statului național. Iar acest eveniment nu ar fi putut avea loc fără efortul depus de mai multe generații. Numai în acest mod Italia a reușit să iasă din starea de „inferioritate” în care se găsea de secole, transformându-se dintr-o „expresie geografică” (Beales, Biagini, 2002, p. 24) într-o realitate națională. Desigur, acest efort nu a fost ușor de făcut, fiind nevoie

3.1.4. Anii '70. Hegemonia și democrația

La jumătatea deceniului al VII-lea al secolului trecut s-a deschis o nouă pagină în modul în care s-a evaluat raportul dintre hegemonie și democrație. Inițiatorii acestor analize au fost intelectualii de stânga reușiți în jurul ziarului *Mondoperaio*. Discuția ce îl avea pe Gramsci ca obiect de studiu privea modul în care mișcarea socialistă și cea comunistă se raportau la regimul democratic. Astfel, socialiștii îi acuza pe comuniști că în tradiția lor culturală existau idei și concepții nedemocratice. Cel mai important reprezentant al acestei abordări a fost Massimo Salvadori. Acesta considera că „Gramsci ar fi realizat un fel de «rotație» teoretică, în care la început s-ar fi găsit în interiorul semnificației leniniste, pentru ca ulterior să deschidă prin intermediul «teoriei hegemoniei» drum strategiei actuale a PCI” (Salvadori, 1977, pp. 33-34). Concluzia lui Salvadori era că sensul pe care Gramsci l-a dat conceptului nu este nimic altceva decât acela de *dictatură a proletariatului* și că practic teoreticianul sard nu s-a depărtat prea mult de Lenin, „teoria gramsciană a hegemoniei este expresia cea mai înaltă și complexă a leninismului” (1977, p. 49).

Răspunsul la ofensiva teoretică deschisă de intelectualii socialiști a venit pe parcursul a două evenimente ce i-au avut ca subiect pe Gramsci și opera sa.

Primul dintre acestea a avut loc în ianuarie 1977 și a fost organizat de P.C.I cu titlul „Hegemonia, statul, partidul la Gramsci”.

Al doilea eveniment a fost congresul dedicat categoriilor teoretico-politice din *Caiete*, unde alături de analiza conceptului *hegemonie* s-a evidențiat și acela al *revoluției pasive*.

Cel mai important autor care a prezentat poziția despre *hegemonie* nu a fost altul decât Valentino Gerratana. Analizând *Caietele*, acesta a identificat o teorie generală a *hegemoniei* înțeleasă ca o categorie interpretativă a istoriei și drept urmare atribuibilă unor clase diferite sau unor grupuri sociale și politice ce acționează în interiorul aceleiași clase.

Folosind analiza oferită de Gramsci atunci când vorbește de *moderați* vs *radicali*, Gerratana exemplifică exercitarea hegemoniei prin intermediul transformismului. Totuși, modelul burghez nu a fost propus de autorul sard ca „model de strategie politică valabil și pentru clasa muncitorească”. Dacă o clasă exploatatoare are nevoie de „forme

de hegemonie ce suscită consensul în interiorul claselor aliate”, o clasă ce luptă pentru a pune sfârșit oricărui tip de exploatare dorește o „hegemonie fără aliați subalterni, o hegemonie ca educație continuă a autoguvernării (Gerratana, 1978, pp. 40, 50-51).

3.1.5. Anii '80. Hegemonia și prestigiul

În anul 1977, Perry Anderson a publicat un studiu în revista *New Left Review*, în care sublinia existența anumitor alunecări semantice ale conceptului *hegemonie*. Opinia sa este că termenul era folosit „în Rusia, pentru a defini raportul dintre proletari și țărani în cadrul unei revoluții burgheze”, în timp ce „Gramsci îl importă în Europa Occidentală pentru a defini raportul dintre burghezie și proletariat în cadrul unei societăți capitaliste bine definite (1978, p. 79). Mai mult, autorul consideră că teoria gramsciană conform căreia este necesar să deții *hegemonia* înainte de cucerirea puterii în stat nu este posibilă (Liguori, 2006, p. 145).

Franco Lo Piparo, în lucrarea *Lingua, intellettuali, egemonia in Gramsci (Limba, intelectualii, hegemonia la Gramsci)*, observa că autorul sard începuse să folosească termenul în sensul de *direcție etico-culturală* încă din 1918 (1979, p. 137).

Prima noutate oferită de autor este că interpretează categoria *hegemonie* prin sensul de *consens*, care este opus celor de *forță* și *coerciție* (*ibidem*, p. 140).

A doua noutate este că diluează foarte mult influența sovietică ce fusese argumentată de P. Anderson și C. Buci-Glucksmann, fără să nege faptul că Gramsci a fost influențat de ideile vehiculate pe parcursul Internaționalei a III-a. Totuși, acesta susține că sensurile în care era folosit termenul în 1924 erau *supremație* și *superioritate*, în timp ce ulterior, atunci când Gramsci ajunge la maturitatea intelectuală, îl va folosi sub forma de *prestigiu* (*ibidem*, p. 145).

Se observă așadar că, în concepția specialiștilor ce au analizat gândirea teoretică gramsciană, autorul sard a extins ulterior semnificația conceptului *hegemonie* – care, în prima accepție, exprima rolul proletariatului în interiorul unei mișcări conduse de burghezie împotriva regimului feudal – spre un sens mai larg, ce privește mecanismul dominației burgheze în raport cu proletariatul în cadrul unei societăți capitaliste. Această schimbare s-a realizat ca urmare a introducerii

unei analize diferențiate a structurilor de putere burgheze din Occident (Anderson, 1979, p. 34).

Hegemonia apare ca rezultat al unei realități istorice foarte clare, și anume aceea a existenței problemei meridionale în Italia. Conceptul reprezintă o sinteză a unei analize gramsciene asupra structurii sociale italiene în care, pe filieră marxistă, sunt identificate rolurile specifice ale intelectualității, țăranilor, muncitorilor, a forțelor politice etc. (Ragazzini, 1978, p. 7).

Conceptul *hegemonie* devine, așa cum a observat Bobbio, inelul de legătură „între anumite condiții obiective determinate și *dominația* de facto a unui anumit *grup conducător*: acest element de legătură se exprimă în interiorul societății civile” (Bobbio, 1976, p. 49).

Drept urmare, conceptul *hegemonie* începe să reprezinte capacitatea de a înțelege procesele reale, identificabile din punct de vedere istoric, în care au fost individualizate forțele sociale care pot și trebuie să fie implicate în procesul revoluționar (Gruppi, 1972, p. 76).

Observăm că Gramsci folosește termenul *forțe sociale*. Din punctul de vedere al lui Gruppi, acest termen este foarte important, deoarece a permis dezvoltarea teoriilor gramsciene. Prin intermediul acestor *forțe sociale* este deschisă calea către alianțe între diferitele straturi sociale, pentru a se încerca o unificare a cererilor sociale ale acestora într-o propunere organică ce pune în discuție marile probleme sociale. Numai așa, *forțele sociale* puteau să se transforme din grupuri *subalterne* în grupuri *conducătoare*: „Proletariatul poate să devină clasă conducătoare și dominantă doar în măsura în care reușește să creeze un sistem de alianțe de clasă, care să îi permită mobilizarea populației muncitoare împotriva capitalismului și a statului burghez” (Gramsci, 2015, p. 217). Iar aici sensul de *forțe sociale* poate fi văzut în formă restrictivă, incluzând doar proletariatul; însă, având în vedere particularitățile Italiei risorgimentale, sensul este mult mai larg și prevedea includerea, am putea spune obligatorie, în viziunea lui Gramsci, a populației rurale.

Conceptul gramscian al *hegemoniei* se contrapune în *Caiete* cu ideea de *dominație*. Această afirmație implică faptul că *hegemonia* reprezintă capacitatea de a conduce. Pentru a exemplifica, Gramsci folosește exemplul *hegemoniei* exercitate în Franța secolului al XIX-lea, ca și în Italia, de către moderați. Observația pe care Gramsci o face cu privire la capacitatea de dominare a moderaților este că aceștia

au folosit în Franța violența pentru a și-o impune, ceea ce în Italia nu s-a întâmplat.

Un alt element important pe care Gramsci îl aduce în discuție este că doar o lectură sumară și lipsită de profunzime a lui Marx ar putea să conducă la ideea că suprastructurile au un raport de dependență mecanică cu structurile. Faptul că la Marx se vorbește despre suprastructuri ca *aparențe* trebuie să fie văzut ca o formă de discurs „metaforic” pentru explicarea maselor a noilor realități ale societății.

Prin cuvântul „aparență”, Gramsci consideră că Marx dorea să indice „characterul istoric” al „suprastructurilor” etico-politice, culturale și ideale, în opoziție cu concepțiile dogmatice ce se tind a fi considerate absolute. Aici, Gramsci se apropie de Croce pe tema comună a nevoii studierii istoriei din punctul de vedere etico-politic. El se desparte totuși de Croce când afirmă că istoria nu poate să fie interpretată doar din acest punct de vedere: aspectul etico-politic poate să explice procesul de afirmare a *hegemoniei* a unei formațiuni economico-sociale, dar asta nu înseamnă că explică pe deplin întregul proces istoric (Tortorella, 1987, p. 92).

De aceea, termenul *hegemonie* la Lenin nu trebuie să fie înțeles, în interpretarea lui Gramsci, ca o afirmare a *dominației*, ci ca o afirmare a unei capacități superioare de interpretare a istoriei și a soluțiilor ce apar din aceasta. În acest mod, Gramsci se eliberează de orice formă de interpretare de tip mecanicist a istoriei sau de orice viziune reductivă sau autoritară asupra funcției vechilor sau noilor clase conducătoare. Dacă acestea pierd *hegemonia* culturală, ideală și morală, încetează să fie conducătoare și trec de la faza exercitării unei *dominații* destinate să se prăbușească sau să decadă. În acest mod, Gramsci se desprinde de concepția „tiranică” a formulei de „dictatură a proletariatului”.

Conceptul *hegemonie* la Gramsci are sensuri diferite, pentru că modul în care acesta a lecturat opera lui Marx și Lenin nu s-a încadrat în linia în care a fost citită în cadrul Internaționalei a III-lea. De aceea, la Gramsci este greșit să se considere că *hegemonia* poate fi interpretată ca o dictatură de partid (Tortorella, 1987, p. 93). Aici, conceptul are un sens mai larg, înglobând și aspecte ale culturii (Lencan-Stoica, 1987, pp. 143-144).

Este mai degrabă, așa cum arată specialiștii gramscieni, capacitatea de a *conduce*, o capacitate care furnizează *dictaturii proletariatului* bazele *sociale* necesare (*ibidem*, p. 139). Din aceste considerente,

conceptul *hegemonie* nu poate fi redus la semnificația strâmtă a „dictaturii proletariului” sau a unei simple „dictaturi de partid” (Tortorella, 1987, p. 93).

Pornind de la conceptele de *clasă dominantă* și *clasă conducătoare*, Gramsci consideră că este aproape obligatoriu să existe o *hegemonie politică* chiar și „înainte de a ajunge la putere” (Gramsci, 2007, vol. I, p. 41). În acest moment al analizei, apare un concept-cheie în gândirea gramsciană, și anume acela de *hegemonie politică* ce este strâns legat de cel de *putere* exercitată de o *clasă dominantă*. Avem așadar două concepte gramsciene strâns legate între ele: *hegemonie politică* și *clasă dominantă*.

O altă semnificație a conceptului *hegemonie* la Gramsci poate fi privit ca *direcție*, ca *dominație* (Ragazzini, 1978, p. 11) sau poate avea ambele valențe în același timp (Gruppi, 1967, p. 3): „Supremația unui grup social se manifestă în două moduri, ca «dominație» și ca o «conducere intelectuală și morală». Un grup social este dominant în raport cu grupurile adversare atunci când tinde să «lichideze» sau să supună prin forță grupurile adversare și este conducătoare a grupurilor asociate sau aliate” (Gramsci, 2007, vol. III, p. 2010).

Aserțiunea gramsciană ce se referă la raportul dintre grupuri este deosebit de interesantă. Autorul consideră că raporturile diferitelor grupuri din interiorul societății umane se bazează pe principii de forță sau de dominație de tip intelectual. Apar aici două elemente interesante ale teoriei gramsciene, deoarece, odată cu apariția intelectualului organic, s-a deschis calea către identificarea hegemoniei ca direcție, în timp ce lupta în interiorul societății, fondată pe raporturi antagonice, conduce la „lichidarea” sau „supunerea prin forță a grupurilor adversare”.

Gândirea marxistă este prezentă, deoarece *lupta de clasă* imaginată de Marx este văzută de Gramsci prin intermediul conceptului *hegemonie*. Spațiul social este un câmp de luptă în care diferitele grupuri sau clase sociale apelează la violență. Pe filieră marxistă, Gramsci nu își poate imagina o societate burgheză bazată pe principiul distributivității. Pentru acesta, conflictul dintre clase conduce la o *hegemonie politică* în care clasele sau grupurile *subordonate* sunt supuse prin forță. Este afirmarea principiului *revoluției active*. Este evident că această abordare a conceptului a fost influențat de perioada pe care Gramsci a petrecut-o în Rusia sovietică.